

DEFİS VƏ ONUN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

İkin ƏSGƏR,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Məktəblərdə aparılan müşahidələrdən aydın oldu ki, defis və tire işarələrinin işlənmə məqamları ilə bağlı fərqli, bəzən də yanlış fikirlər var. Bunu nəzərə alaraq müəllimlərə praktik kömək məqsədilə aşağıdakı yazıda əks olunan fikirləri onlarla bölüşməyi faydalı hesab etdim. Bəri başdan deyim ki, defis durğu işarəsi deyil, bir orfoqrafik işarədir. Latınca ayırma mənasında olan "divisio" sözündəndir. Həcm etibarlı ilə tiredən fərqlənir, ondan kiçikdir. Bundan əlavə, defis morfoloji anlayış olduğu halda, tire sintaktik anlayışdır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrindən danışarkən defisdən bəhs olunmur. "Defis işarəsi yazıda istifadə olunan ən qısa üfqi bir xətdir. Defis işarəsi bəzən durğu işarələri sırasına daxil edilsə də, işlənmə məqamına, mahiyyətinə görə daha çox orfoqrafik işarədir. Durğu işarələrində məzmun daha çox istiqamətləndirici mahiyyət daşıdığı halda, defis işarəsi sözün quruluş vahidlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı olan şərti qrafik mahiyyətli bir işarədir" (7, s.229–230).

Vaxtilə punktuasiya ilə bağlı yazılmış bəzi kitablarda defis də durğu işarəsi kimi verilmiş, lakin sonradan çıxarılmışdır. Məsələn, M.Şirəliyev və M.Hüseynovun 1945-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilinin durğu işarələri" və M.Hacıyevin 1961-ci ildə çap olunmuş "Durğu işarələri" adlı kitablarında defis durğu işarəsi kimi verilmiş, sadə for-

mada olsa da, onun işlənmə məqamları göstərilmişdir. Lakin Z.Budaqova və R.Rüstəmovun "Azərbaycan dilində durğu işarələri" və Z.Budaqovanın "Azərbaycan dilində durğu işarələri" adlı kitabında defis durğu işarələri sırasında verilməmişdir. Defis durğu işarəsi olmasa da, əsasən, mürəkkəb sözləri (xüsusən də dilçilikdə qoşa sözlər adlandırılan mürəkkəb sözləri) əlaqələndirməyə xidmət etməklə yanaşı, rəngarəng işlənmə məqamlarına malikdir. Dilimizdə defisdən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn: **aşiq-aşiq; top-top; çiçək-çiçək; ləçək-ləçək** və s.

2. Tərəflərindən biri ayrılıqda mənə verməyən, yaxud da müstəqil işlənmə bilməyən mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Belə sözlərin bir qisminə ya m səsini sözün əvvəlində gətirmək, ya damaq saitini müvafiq dodaq saitinə çevirmək, ya da sözün ilk samitini m səsi ilə əvəz etməklə əmələ gətirmək mümkündür. Məsələn, **uşaq-muşaq; dəmir-dümür; kələ-kötür; əyri-üyrü; az-maz; adam-madam** və s.

3. Yaxın mənalı sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn: **oğul-uşaq; ata-ana; dayı-bala; nəvə-nəticə; qız-gəlin; qardaş-bacı** və s.

4. Tərkibində qeyri sözü olan mürəkkəb sifətlər və bəzi zərflər defislə

yazılır. Məsələn, **qeyri-dəqiq; qeyri-adi; qeyri-müəyyən; qeyri-sabit** və s.

5. Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **alış-veriş; gəliş-gediş; böyüklü-küçüklü; yaxşı-yaman** və s.

6. -i şəkilçisi qəbul etmiş sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **elmi-tədqiqat; hərbi-səhra; hərbi-aviasiya; hərbi-dəniz** və s.

7. Hər ikisi -i (və ya -vi) ünsürü ilə bitən və sifətdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər defislə yazılır. Məsələn, **elmi-texniki; elmi-tədrişi; elmi-metodiki; elmi-pedaqoji** və s.

8. -a,-ə şəkilçili sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb feili bağlamalar defislə yazılır. Məsələn, **gələ-gələ; baxa-baxa; vura-vura** və s.

9. -maz,-məz şəkilçisi əsasında yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **dinməz-söyləməz; getməz-gəlməz; vurmaz-tutmaz; baxmaz-görməz** və s.

10. Birinci tərəfi -ar,-ər şəkilçisi, ikinci tərəfi -maz,-məz şəkilçisi qəbul etməklə yaranan mürəkkəb feili bağlamalar defislə yazılır. Məsələn, **gedər-getməz; baxar-baxmaz; vurar-vurmaz, gələr-gəlməz** və s.

11. Cəhətlərin arasını bildiren mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **şimal-şərq; şimal-şərqi; şimal-qərb; şimal-qərbi** və s.

12. İzfafət birləşmələri defislə yazılır. Məsələn, **tərcümeyi-hal; nöqtəyi-nəzər; ağayi-mən; zərbi-məsəl; tərzihərəkət; abi-zəməzəm** və s.

13. Tərkibindəki sözlərdən birincisi ismin çıxışlıq halında, ikincisi isə ismin

yönlük halında işlənmiş quruluşca mürəkkəb olan sözlər defislə yazılır. Məsələn, **sətirdən-sətrə; kənddən-kəndə; başdan-başa** və s.

14. Dilçilik ədəbiyyatında (dərslük, monoqrafiya, metodik vəsait, dərs vəsaiti və s.) şəkilçilər leksik (sözdüzəldici) və qrammatik (sözdəyişdirici) olmasından asılı olmayaraq, təsnif olunarkən, izah edilərkən, haqqında danışılarkən yazıda onlardan əvvəl defis qoyulur. Məsələn, Müasir Azərbaycan dilində **-ğuz, -qun, -sun, -nux, -əzi, -rən, -xın, -sut, -var** kimi leksik şəkilçilər feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Dilimizdə **-lı, -li, -lu, -lü** və **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri ilə yüzlərlə yeni söz düzəltmək mümkündür.

15. Birinci tərəfi əsasən, **-ib, -ib, -ub, -üb** şəkilçisi qəbul etmiş antonim və ya yaxın mənalı müstəqil mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb feillər defislə yazılır. Məsələn, **gəlib-getmək; oturub-durmaq; sevib-sevilmək; qaçıb-gəlmək; baxıb-gülmək** və s.

16. Abreviatura qaydalarına görə, tam ixtisarların (BDU, AMEA, LDU, AMİ, TEC, MDB, ATƏT və s.) sonuna əlavə edilən şəkilçilər ahəng qanununa əsaslanmaqla həmin ixtisarların son hecasına müvafiq olaraq defis vasitəsilə yazılır. Məsələn, **BDU-ya, AMEA-dan, DİN-in, AMİ-nin, AzDİU-da, BMT-ni, AŞPA-nın, ADPU-ya, NDU-nun** və s.

17. Həm əl yazısında, həm də çap yazısında sözlər – leksik vahidlər hecalara ayrılıb sətirdən-sətrə keçirilərkən sətirin sonunda defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **və-tən, ki-tab, mü-əl-lim, saat, ma-şın, ya-zı-çı-la-rı-mız-dır, gün-**

də-lik və s. Qeyd edək ki, belə məqamlarda defis işarəsi yeni sətərə keçirilir.

18. Ərəb rəqəmləri vasitəsilə ifadə olunan müəyyən miqdar saylarının sonuna ismin hal və mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri əlavə olunduqda şəkilçi ilə rəqəmin arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **1-i, 5-i, 12-si, 17-dən, 10-un, 2-nin, 6-ya, 23-ə, 100-ün, 1456-nın, 1678-i** və s. Ərəb rəqəmləri sıra sayı vəzifəsində işlənərkən sıra sayının morfoloji əlamətini ifadə edən **-ıncı, -inci, -uncu, -üncü** şəkilçisi ahəng qanunu gözləməklə ixtisar olunur və şəkilçinin sonuncu – örtülü-açıq hecası müvafiq rəqəmdən sonra defislə yazılır. Məsələn, **1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu** və s.

19. Tərkibində **vitse** hissəciyi olan sözlər defislə yazılır. Məsələn, **vitse-admiral; vitse-çempion; vitse-direktor; vitse-prezident** və s.

20. Tərkibində **eks** hissəciyi olan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **eks-çempion; eks-kansler; eks-kralıq; eks-deputat** və s.

21. Tərkibində **ober** hissəciyi olan sözlər defislə yazılır. Məsələn, **oberburqomistr; ober-leytenant; oberşturbann-fürer; ober-ştrumpfürer** və s.

22. Tərkibində **kontr** hissəciyi olan sözlər defislə yazılır. Məsələn, **kontr-admiral; kontr-admirallıq.**

23. Tərkibində **əks** sözü olan sözlər defislə yazılır. Lakin bu qayda əks sözünün işləndiyi bütün mürəkkəb sözlərə şamil edilmir. **Əks** sözü olmaq, elmək, etmək kimi köməkçi sözlərlə birgə işləndikdə defislə deyil, ayrı yazılır. Məsələn, **əks-kəşfiyyatçı; əks-mövqe;**

əks-cərəyan; əks-zərbə və s.

24. Tərkibində **külli** hissəciyi olan sözlər defislə yazılır. Məsələn, **küllialəm; külli-cahan; külli-bəşər; külli-ixtiyar** və s.

25. Sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün istifadə olunan **ala** və **açıq**, çoxaltma dərəcəsini ifadə etmək üçün isə **tünd** sözündən sonra defis qoyulur. Məsələn, **ala-qara; ala-yarımçıq; ala-çiy; ala-boz; tünd-sarı; tünd-yaşıl** və s.

26. Bəzi hərbi rütbələr defislə yazılır. Belə sözlər iki sözün birləşməsindən ibarət olmasına baxmayaraq, bir məfhumun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, **general-mayor; general-leytenant; general-polkovnik; polkovnik-leytenant; general-qubernator** və s.

27. Yazıda telefon nömrələri göstərilərkən müvafiq rəqəmlər arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **012-459-00-00, 455-66-77, 741-41-12** və s.

28. Məlumdur ki, sözləri qısaldılmış şəkildə yazmağın yollarından biri də sözün birinci və sonuncu hərfini saxlamaqla orta hissəsini ixtisar etməkdir. Qəbul olunmuş abreviatura qaydalarına əsasən, sözün orta hissəsinin ixtisarı nəticəsində yaranan ixtisarlar da defis vasitəsilə yazılır. Məsələn, **k-b (kitab), f-k (fabrik), d-r (doktor), r-n (rayon), ş-d (şagird), q-r (qatar), c-d (cild)** və s.

29. Bəzi hüquq terminləri defislə yazılır. Məsələn, **De-fakto, de-yure** və s.

30. Nömrə, faiz, paraqraf və s. kimi xüsusi işarəsi olan sözlərdən sonra (müvafiq olaraq №, %, § və s.) leksik və qrammatik şəkilçi gələrsə, onlar arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **220 №-li** otağa girən kimi üstünə araç

butulkaları, konserv qutuları, qədəhlər düzölmüş balaca stolun yanında çəngəl-bıçağı silən Elmarı gördüm. (Y.Səmədoğlu); Günlərin birində yenə İslamın yanına – **220 №-li** otağa gəlmişdim. (Y.Səmədoğlu); Onlar **220 №-li** otaqda yaşayırlar (Y.Səmədoğlu); Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi **75%-dir**. Yerli isveçrəlilər **65%-i** alman, **18%-i** fransız, **10%-i** italyan dilində danışır. Ölkə əhalisinin **60%-dən** çoxu və sənaye məhsulları istehsalını **75%-ə** qədər Havr – Marsel xəttindən şərqdə yerləşir. (Coğrafi ədəbiyyatdan).

31. Təqribi, yəni təxmini miqdar saylarını yazarkən onun tərkib hissələrini təşkil edən müəyyən miqdar saylarının arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **5-6 adam, 3-4 maşın daş, 10-15 tələbə, 100-150 baş iribuynuzlu heyvan, 20-25 maşın, 10-12 manat, 1-2 adam** və s.

32. Klassik muğam adlarını bildirən ərəb-fars mənşəli mürəkkəb isimlər defislə yazılır. Məsələn, **bayatı-şiraz, mahur-hindi, bayatı-kürd, bayatı-qacar, kürd-şahnaz, segah-zabul** və s.

33. Müştərək əlaqə, münasibət ifadə edən ən azı iki sözün birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **azərbaycanca-ingiliscə lüğət, azərbaycanca-ingiliscə-rusca lüğət, azaərbaycanca-farsca kitab** və s.

34. Müxtəlif sözlərdən əmələ gəlmiş bir xüsusi coğrafi ad bildirən onomastik vahidlər defislə yazılır. Məsələn, **Nyu-York, Amu-Dərya, San-Fransisko, Los-Anceles** və s.

35. Arasında "və" bağlayıcısı qoyulması mümkün olan bir neçə sözdən

ibarət olan mürəkkəb isimlər arasında defis qoyulur. Məsələn, **fəhlə-kəndli; filoloq-dilçi; professor-müəllim; tələbə-müəllim** və s.

36. Maşın, təyyarə, qatar, qırıcı və s. adını bildirən qısaltmalar və digər leksik vahidlərlə miqdar bildirən sözün arasında defis qoyulur. Məsələn: Simferopol rayonunun Qvardeyski qəsəbəsinin aerodromuna isə bir neçə "Tu-154" təyyarəsi enib. ("525"-ci qəzetdən); Sonra onlar "**Mi-24**" hərbi helikopterlərini bizim mövqelərimizə istiqamətləndirərək hücum keçdilər. ("Palitra" qəzetindən); 1998-ci ilin noyabrında Rusiya bazaya "**MiQ-29**" çoxhədəfli qırıcılarını yerləşdirib. Uçuş məşqlərində iştirak edən APA-nın əməkdaşının məlumatına görə, təlimlərdə Hərbi Hava Qüvvələrinin "**MiG-29**", "**Su-25**", "**L-39**" təyyarələri, "**Mi-17**", "**Mi-24G**", "**Ka-32**", Dövlət Sərhəd Xidmətinin "**Mi-35M**", Fövqəladə Hallar Nazirliyinin "**Mi-8**" və "**Ka-32**" tipli helikopterləri iştirak edib... Birgə təlimlərdə Azərbaycan və Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus 30-dan artıq aviasiya vasitəsi, o cümlədən "**MiQ-29**", "**F-16**" qırıcı, "**Su-25**" hücum və "**C-130**" Herkules hərbi-nəqliyyat təyyarələri, "**Mi-24**", "**AH-1W**" Super Cobra döyüş və "Mi-17", Skorski "UH-60" döyüş-nəqliyyat helikopterləri iştirak etdilər... Təlimə Azərbaycanın bir neçə il əvvəl Rusiyadan aldığı "**Mi-35M**" zərbə helikopterləri və modernləşdirildikdən sonra, "**Mi-24G**" ("Gecə") indeksini almış zərbə helikopterləri də cəlb olunub... Gecə əməliyyatları üçün Rusiya aviasiya sənayesi tərəfindən hazırlanmış ilk helikopter olan "**Mi-35M**" hazırda Azərbaycan daxil olmaqla, 7

ölkənin silahlanmasında yer alır... Helikopter gecə şərtlərində uçuş, enmə, döyüş və kəşfiyyat aparmaq üçün zəruri olan bütün elektro-optik sistemlərlə təchiz olunub. Öz manevr qabiliyyətinə və silah yükünə görə, sələfi "**Mi-24**" helikopterlərindən üstün olan "**Mi-35M**" düşmənin zirehli texnikasının əsl ovçusudur... Təlimə cəlb olunmuş aviasiya ilə bağlı maraqlı yeniliklərdən biri də Azərbaycanda istehsal edilən "**Orbiter-2M**" mini pilotsuz uçuş aparatından gecə vaxtı kəşfiyyat və döyüş meydanının izlənilməsi olub. ("525"-ci qəzetdən); "**QAZ-69**" Xəlilgilin evlərinin qabağında dayandı. (İ.Məlikzadə); "**QAZ-69**" tərpendi, nərildəyə-nərildəyə tını burulub gözdən itdi. (İ.Məlikzadə).

37. İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn və ölçü vahidlərini ifadə edən isimlər defislə yazılır. Məsələn, **kilovat-ampere; kilovat-ampere-saat; kiloqram-atom; qram-ion; qram-qüvvə** və s.

38. Tərkibində don, sen hissəcikləri olub, əcnəbi ad və soyad bildirən antroponimlər defislə yazılır. Məsələn, **Don-Kixot, Don-Juan, Sen-Simon** və s. Lakin don sözü cənab mənasında işlədildikdə mənsub olduğu sözdən ayrı və kiçik hərflə yazılır. Məsələn: **don Sezar de Bazan, don Bazilo, don Pedro** və s.

39. Tərkibindəki sözlərin (eyni nitq hissəsinə məxsus olan) hər ikisinə **-dan, -dən** şəkilçisi artırmaqla əmələ

gələn mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **ordan-burdan; üst-dən-üst-dən; altdan-alt-dən** və s.

40. Tərkibinə daxil olan ikinci leksik vahidin **-a, -ə, -ya, -yə** şəkilçisi qəbul etməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlər (eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələn) defislə yazılır. Məsələn, **diz-dizə; üz-üzə; göz-gözə; söz-sözə; bel-belə** və s.

41. Tərkibindəki sözlərin müxtəlif şəkilçilərlə birgə işlənilib bir leksik vahid ifadə etməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn, **uzun-uzadı; vaxtli-vaxtında; yerli-yerində; ac-acına; vaxtli-vaxtsiz; vaxt-bivaxt** və s.

Qeyd: Defisin işlənmə məqamlarını nitq hissələri üzrə təsnif edib daha da genişləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.Budaqova, R.Rüstəmov. *Azərbaycan dilində durğu işarələri*. Bakı, 1965.
2. Z.Budaqova. *Azərbaycan dilində durğu işarələri*. Bakı, 1977.
3. M.Şirəliyev, M.Hüseynov. *Azərbaycan dilinin durğu işarələri*. Bakı, 1945.
4. M.Ə.Hacıyev. *Durğu işarələri*. Bakı, 1961.
5. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti*. Bakı, 1975.
6. V.Dumanovlu, İ.Əsgər. *Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri*. Bakı, 2016.
7. Ə.Dəmirçizadə. *Müasir Azərbaycan dili*. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) 4 cildə. I c. Bakı, 2007.